

מכתב אל ר' אברהם החסיד ובו שבח התפילה בפסטיט

יוצא לאור על ידי מרדכי עקיבא פרידמן

מבוא

המכתב המשפחתי המתפרסם כאן מגלה טפח מסיפור מרתק של חיי מלמד דרדקי חסיד פשוט מחוג החסידים של ר' אברהם החסיד ור' אברהם בן הרמב"ם (=הראב"ם), מקשריו עמם ומהערכתו הגדולה לתקנותיהם בתפילה. הכותב, 'יצחק המלמד הבבלי', החותם את שמו גם 'יצחק אלבגדידי (=אלבגדאדי)', אינו ידוע לפי שעה ממקום אחר. הוא השאיר את משפחתו בפסטה (קהיר העתיקה) ויצא לחפש משרה כמלמד בעיר בלביס שמצפון-מזרח לקהיר, ששימשה תחנת שיירות בדרך ממצרים לארץ ישראל ולסוריה ושהייתה בה קהילה יהודית חשובה.

יצחק שהה כשבועיים בבלביס אך טרם זכה במשרה המיוחלת. הוא טען שיש לו אורך רוח ושאוּלי יצטרך להמתין עוד שבוע אבל כבר התחיל להתעניין במצב הדרך לארץ ישראל ולסוריה וכנראה התכוון לנסוע לחפש שם משרה, אם יודקק לכך. מהולכי שיירה אחת שהגיעה לבלביס הוא למד שהדרך הייתה משובשת בשודדים או בגייסות (שורה 16). אלה היו ימי מלחמות הצלבנים.

אנשי בלביס היו, לדבריו של יצחק, כצאן בלי רועה שאינם יודעים את ההבדל בין טוב לרע (שורות 9–10). ייתכן שמדובר בתקופה בין פטירתו של 'מוקדם' (מקדם), רב ודיין) אחד למינויו של שני. מנהיגה של הקהילה לאורך שנים, ר' יהודה הכהן בן טוביה, נפטר בשנת 1218 או קצת אחריה וזמן מה לאחר מכן נתמנה ר' פרחיה (בן

* מחקר זה (מס' 779/14) נתמך בידי הקרן הלאומית למדע. תודתי נתונה למנהלים ולעובדים של הספרייה שכתבי היד שברשותן מתפרסמים ונדונים להלן. נעזרתי בכרטיס הגניזה שבעיזבוננו של ש"ד גויטיין, באתר הגניזה שבאוניברסיטת פרינסטון (<http://etc.etc>) (<http://www.princeton.edu/genizaproject>) ובאתר הגניזה על שם פרידברג (FGP) (<http://www.fgp.org>). את קטועה או שפענוחה מסופק נדפסה כאות חלולה. בתרגום מקורות שבערבית-יהודית נדפסו בפיזור ביטויים שהועתקו מן המקור כמות שהם ל'תרגום' (לפעמים בשינוי הכתיב). מובאה מכתב יד בלי ציון העמוד לקוחה מעמוד א' שלו, שהוא העמוד שלדעתי נכתב ראשונה. תודה לתלמידי לשעבר ד"ר אמיר אשור, שהפנה את תשומת לבי למכתב המתפרסם להלן, על עזרתו הנאמנה. להלן רשימת קיצורים לאוספי כתבי היד שפורסמו או נדונו במחקר זה: BL = British Library, London; Bodl. = The Bodleian Libraries, University of Oxford; CUL = Cambridge University Library; ENA = E.N. Adler Collection, JTSL; JTSL = Jewish Theological Seminary of America Library; Mosseri = The Jacques Mosseri Genizah Collection at CUL; TS = Taylor-Schechter Collection, CUL

1 ראה מ"ע פרידמן, 'ביקורת חסידים – ביקורת חסידים' ר' אברהם בן הרמב"ם על חבריהם' תעודה, כט (ספר זיכרון למשה גיל) [התקבל לפרסום], הערה 7, והמקורות והספרות שצינו שם.

נסים) לזמשה.² שרדו בגניזה מכתבים מכלי קודש אחר ששימש שם בתקופת הביניים הנרמזת. הוא לא היה מרוצה ממשרתו שם – או אנשי המקום לא היו מרוצים ממנו – ועבר למקום אחר.³ יצחק אמר שאם האל רוצה בטובת יהודי בבלים, הוא יטה את לבם להעסיק אותו.

את הסתייגותם של בני בבלים מהעסקתו תלה יצחק בהיותו 'גריב', זר (שורות 6–8), והכוונה בוודאי לא לכך שהגיע מפסטאט אלא שהיה מהגר מבגדאד. אמנם ההסתייגות ממהגרים ומהעסקתם במשרות בקהילות מצרים ידועה היטב מתקופה זו,⁴ אולם על פי מכתבו של מלמד זה רשאים אנו לשער שהסתייגות אנשי בבלים יסודה בהכשרתו הלקויה יותר מאשר ממעמדו כמהגר. השכלתו המוגבלת נחשפת לא רק בצורות העממיות שבערבית-היהודית שכתב אלא בראש ובראשונה בשיבושים הגסים בעברית. דוגמה מובהקת במילית 'לו' (ל+כינוי הנסתר) הבאה במכתבו שלוש פעמים ובכולן היא כתובה 'לא' (למ"ד אל"ף), כמילת השלילה!

הידיעות במכתב על מצבו של יצחק בבבלים היו מיועדות ל'אהל אלבית', אנשי ביתו, והוא כתב על אודות געגועיו עליהם. הביטוי 'אהל אלבית' לא היה חד-משמעי. לפעמים הוא חל על המשפחה כולה ולפעמים יוחד לאשתו של אדם, ככינוי של צניעות.⁵ אין ספק שיצחק רמז לאשתו, והוא ביקש מר' אליה (ב"ר זכריה), אחד מנמעני המכתב, לקרוא בפני 'אנשי הבית' את החלקים של המכתב המתייחסים אליהם, ומן הסתם לא ידעה רעייתו של המורה קרוא וכתוב. אך סביר להניח שהיה להם גם ילד קטן או ילדים קטנים, ולהם ולאשתו התכוון יצחק כאשר הזכיר בלשון רבים את 'המסכנים, האביונים המחזרים על הפתחים שהם חסרי ישע' (ע"ב, שורות 3–4).

עניין מיוחד מעוררים דברי יצחק, כי טוב ל'אנשי ביתו' להיות לבדם בפסטאט מאשר להיות עמו בבבלים, וזאת בגלל הריחוק שם מן המנהגים ומן המנהיגים

2 על ר' פרחיה בר' נסים ראה ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, ספר הודו ג – אברהם בן יג'ו סוחר ויצרן בהודו, תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תש"ע, עמ' 470 במפתח בערכו, ובייחוד עמ' 31–34, ובספרות ובמקורות שצינו שם; מ"ע פרידמן, 'הנגיד, הנשיא והרבנים הצרפתיים – משבר בהנהגה בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פב (תשע"ז); התקבל לפרסום, בכמה מקומות.

3 הכוונה לדאוד בן יהודה. ראה עליו אצל M. A. Friedman, 'Fatwas for Abraham And Inscribe the Name of Aaron': *Studies in Bible, Epigraphy, Literacy and History Presented to Aaron Demsky*, ed. Y. Levin & B. Kotlerman, Rolling Hills Estates, CA 2017), pp. 333–340

4 ראה פרידמן, הנגיד, הנשיא והרבנים (לעיל, הערה 2), הערה 131 ואילך, והמקורות והספרות שצינו שם.

5 ראה מ"ע פרידמן, מילון הערבית-יהודית מימי הביניים לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו, עמ' 511; ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, ספר הודו ב – מ'מון נגיד ארץ תימן וסחר-הודו, תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תשע"א, עמ' 398 והערה 68.

המיוחדים שבפסטטאט – מן 'קהאל' (!) הקודש והטקסים שלהם בתפילותיהם ומנהגיהם ההלכתיים' (שורות 16–18) ומן הראב"ם ור' אברהם החסיד (שורות 19–29). אין לדעת עד כמה היו המנהגים (והמנהיגים) חשובים בעיני 'אנשי ביתו' של יצחק,⁶ אך הם בוודאי היו חשובים מאוד בעיניו. אמנם הוא לא היה משיח לפי תומו לגמרי, כי סביר לומר ששורות אלה היו מיועדות לא לאוזני 'אנשי הבית' השומעים את הקראת הכתוב בהן בלבד, אלא גם – ובראש ובראשונה – לעיני הקוראים אותן. בין כך ובין כך זו עדות יקרה לכוח המשיכה של מנהגי התפילה של הראב"ם ור' אברהם החסיד ולערך הסגולי שלהם בעיני בני חוגם.

למילים 'רתב' ו'קואנין' שתורגמו 'טקסים' ו'מנהגים' יש כמה משמעויות וגוונים של טקס, מנהג והלכה. הלשון כללית למדי ואין לדעת במדויק למה התכוון יצחק. בחלקים ששרדו מחיבורו הגדול 'כתאב כפאיה אלעאבדין' (ספר המספיק לעובדי השם) הזכיר הראב"ם פעמיים את ר' אברהם החסיד בקשר למנהגי תפילה. הראב"ם סיגל את מנהגו של ר' אברהם החסיד לעמוד בקדיש ושניהם הנהיגו את הישיבה 'כלפני הקודש' (בכיוון ירושלים) בכל חלקי התפילה שיושבים בהם.⁷ ר' אברהם החסיד היה נוהג בצומות ביום ובקימה בלילה לעבודת ה' ונהגו בדברים האלה גם בבית הכנסת הפרטי, ה'מגלס', של הראב"ם.⁸

מנהגי התפילה של הראב"ם כללו, כמפורסם, ריבוי קריעות והשתחויות. סביר להניח שגם ר' אברהם החסיד נהג בהן, לפחות בתפילה בינו לבין עצמו, אבל איני מכיר עדות לכך. הראב"ם גם תיקן את אופן אמירת ברכות השחר ונוסח הברכה 'מעריב ערבים' ('אשר בדברו') בלילי שבת.⁹ הוא רצה לבטל את אמירת הפיוטים.¹⁰

6 אני מניח שאשתו לא הייתה חסידה אבל אין הדבר מן הנמנע. הראב"ם שיבח את הנשים הפרושות. ראה פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, מהדורת א"י ויוזנברג, לונדון תשי"ח, עמ' תצא; מ"ע פרידמן, 'עשרה בטלנין שבבית הכנסת במשנת הרמב"ם והראב"ם', בתוך: מְבַרְכַת מִשָּׁה – קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ (ערכו: צ' הבר וכ' כהן), מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 825–826.

7 ראה ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, הוא כתאב כפאיה אלעאבדין [הכרך השני מתוך החלק השני], מהדורת נ' דנה, רמת גן תשמ"ט, עמ' 79, 98, ועל הישיבה 'כלפני הקודש' ראה מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים – עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 276–290.

8 ר' אברהם החסיד, ראה כ"י TS 20.148, שורות 9–11. ה'מגלס', כ"י TS + Mosseri II.162.1 J 13.8, שורות 10–11. ראה פרידמן, ביקורת חסידים (לעיל, הערה 1).

9 ראה תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ח, סימן פג, עמ' 120; סימן פז, עמ' 133. ראה מ"ע פרידמן, 'תלונה לסלטאן על ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון פא (תשע"ו), עמ' 360–381; הנ"ל, 'מעריב של שבת בבית כנסת הירושלמים בפסטטאט בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', תרביץ (התקבל לפרסום).

10 ראה מ"ע פרידמן, 'זעקת שבר על ביטול אמירת הפיוטים – בקשה לפנות לסולטאן', פעמים 78 (תשנ"ט), עמ' 130–133, והספרות שצוינה שם.

בשנת 1211 הייתה בפסטאט מחלוקת גדולה על אודות התפילות ומנהגי התפילה של 'כניסה אלשאמיין', בית כנסת הירושלמים, שהתפללו לפי שיטות ארץ ישראל, לרבות קריאת התורה במחזור התלת שנתי. כעבור שנים השתבח הראב"ם שבתחילת הנהגתו ביטל את המנהגים הפסולים הנזכרים.¹¹

השתייכותו של יצחק המלמד לחוג חסידי ר' אברהם והראב"ם עולה מעצם קשריו עם (ועם נכבדים אחרים שנזכרו במכתב) ונרמזת גם באחד הפסוקים שציטט: 'על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו' (תהלים לב, ו). אמנם בדברו על מנהגי התפילה וההלכות הטובים שהנהיגו ותיקנו הראב"ם ור' אברהם החסיד ציין יצחק במיוחד את מנהג 'קהאל (!) הקודש' של פסטאט, וייתכן שהוא התכוון לתקנות ולמנהגים שנתקבלו בציבור כולו שם ולא רק בחוג החסידים. הנמען הראשון של המכתב היה ר' אברהם החסיד, עמיתו של הראב"ם בחסידות והוותיק ממנו.¹² יצחק המלמד רמז לזקנתו של ר' אברהם החסיד בפסוק 'קווי יי' יחליפו כה יעלו אבר כנשרים ירוצו ולא יגעו ילכו ולא יעפו' (ישעיהו מ, לא) ולצעירותו של הראב"ם בפסוק 'והיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד' (איוב ה, ז) – אף אל פי שהוא שכח לכתוב את שתי המילים 'ישגה מאד', שהן עיקר הברכה לעתידו המוצלח של הצעיר. הראב"ם הרבה לציטט את דברי ר' אברהם החסיד וכבר ראינו שהראב"ם אמר שהלך בעקבות עמיתו הוותיק במנהג לעמוד בזמן אמירת הקדיש. אולם הוא לא קרא לר' אברהם החסיד מורו או רבו אלא 'צאחבי', 'צאחבנא פי דרך יי', היינו, חברי, חברנו בדרך ה'.¹³

ביום כ"ו באדר (28 בפברואר) שנת 1223 נמכר חלק מן הספרייה הפרטית שבעיזבונו של ר' אברהם החסיד.¹⁴ המכירה נעשתה בנוכחות הראב"ם והוא קנה חלק מן הספרים. התעודה הנרמזת מספקת ידיעות מעניינות, ביניהן ידיעות על אודות ר' אברהם

11 ראה, למשל, פרידמן, מחלוקת לשם שמים (לעיל, הערה 7), והמקורות והספרות שצינה שם.
12 ראה עליו P. Fenton, 'Some Judaeo-Arabic Fragments by Rabbi Abraham he-Ḥasīd (אברהם החסיד) the Jewish Sufi', *Journal of Semitic Studies*, 26 (1981), pp. 47–72; S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–VI, Los Angeles, Berkeley & London 1967–1993 (כרך שיש, המפתחות: S. D. Goitein & P. Sanders), ה, עמ' 79–80, 481 ועוד.

13 היינו, חברי בחסידות. ראה נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 687 ('ששניהם נתחברו לדרוך יחד את דרך החסידות בצביונה הצופית ובהנהגת התיקונים החסידיים') והמקורות שצינו שם. (לפי פנטון, ר' אברהם החסיד [לעיל, הערה 12], עמ' 290 משמעות 'צאחבי': מורי, רבי [השווה ר' דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד אלי אלתפֶרד ואלמרפד אלי אלתגֶרד, מהדורת י' ינון, ירושלים תשמ"ז, עמ' 15: 'מורנו בדרך ה''], אבל מסתבר, לדעתי, שאילו זאת הייתה הכוונה הוא היה אומר 'אסתאדי').

14 ראה כ"י TS 20.44, פרסם נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים – רשימות ספרים מגניות קהיר (ערכו: מ' פרנקל וח' בן-שמאי), ירושלים תשס"ו, עמ' 256–263.

החסיד, שעדיין לא הושם לב עליהן. הכספים מן המכירה יועדו, אחרי פירעון חוב, לטיפול באמו ('נפק מן תמנהם עלי ואלדה[ה]', יוציאו ממחרם לטיפול באמ[ו]) של ר' אברהם החסיד ולחלוקה לזכאים לרשת אותו לפי דת ישראל.¹⁵ כיוון שלר' אברהם החסיד היה אח גדול ממנו ואמו הייתה עדיין בחיים, צריך לומר שהוא נולד אחרי שנת 1155 בערך, גם אם אמו הגיעה לזקנה מופלגת. לפי ההלכה, אם לא הותיר המת בנים אחריו ואביו עדיין בחיים, הוא יורשו, אבל אם אביו כבר נפטר, אין אמו יורשת אותו.¹⁶ האמור על הזכאים לרשת אותו מלמד שר' אברהם החסיד נפטר ללא בנים.¹⁷ המילים 'לפי דת ישראל' הן תוספת חשובה, כי בתקופה זו לא תמיד הניחו השלטונות ליהודים לחלק את נכסיו של מת שלא הניח בנים אחריו לפי דיני התורה.¹⁸ ספק אם יש מקור בהלכה על הפרשת חלק מן העיזוב לטיפול באם הזקנה לפני מסירתו ליורשים. אין ברשימה זכר לצוואה ואני מניח שזאת הייתה פסיקה של הראב"ם לעשיית צדק ולפנים משורת הדין.

ברשימת תאריכי לידות ופטירות ואירועים חשובים אחרים במשפחתו של הראב"ם, בין רישום פטירת דודו אבו אלמעאלי לבין רישום פטירת הראב"ם עצמו, נרשמה פטירת 'אלשיך אבו אסחק [=אברהם] זצח"ל' [=זכר צדיק חסיד לברכה], במוצאי שבת, ג' באדר (4 בפברואר) 1223. הכוונה לר' אברהם החסיד, כפי ששיער שלמה דב גויטיין אל נכון, והוא הסיק מן הכתוב בתעודה (על לידתו של ר' דוד) שלפחות שישה שבועות לפני מותו של ר' אברהם החסיד הוא טופל על ידי הראב"ם הרופא בביתו.¹⁹ מכאן שיצחק

15 כ"י TS 20.44, שורות 7-10, בשינויים בפענוח ובתרגום מן הנדפס (שורה 7, יש לקרוא ולהשלים 'ואלדה[ה]', שורות 9-10, צ"ל: 'אלמסתה[ק] ... במדהב'). לביטוי 'מדהב ישראל', ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 149.

16 ראה הרמב"ם הלכות נחלות א, ב-ג. לפי האסלאם האם זכאית בחלק מירושת בנה.

17 במכתב אל ר' אברהם החסיד ואחיו יוסף, כ"י TS 20.148, שורה 23, בירך אותו הכותב שהאל '(ו)יגזיעו גזע נכון וקיים כמותו', וברור אפוא שלא היו בנים חיים בעת ההיא, וראה גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ה, עמ' 80.

18 ראה מ"ע פרידמן, 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', בר-אילן, כו-כז (מוגש לכבוד פרופ' יצחק ד' גילת) [תשנ"ה], עמ' 272, והמקורות והספרות שצוינו שם (ושם על דין זה בתקופת הראב"ם); ספר הודו, ב (לעיל, הערה 5), עמ' 392.

19 כ"י BL Or. 5549, fol. 3, יצא לאור אצל א' שטראוס (אשתור), תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים תש"ד-תש"ל, ג, עמ' 2. ראה תיקונו ודיונו של ש"ד גויטיין, 'כתבי גניזה מן התקופה הממלוכית', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 73-74 (שם), בהערה 25, כתב בטעות שאשתור הדפיס: 'זצה"ל'. על-פי אותו כתב יד קבע יעקב מאן את פטירת אלשיך אבו אסחק בחודש אדר שנת 1224, במקום 1223 (ראה Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*², New York 1970, II, p. 328). אני מניח שהוא קרא את השנה בטעות 'אתק"ה', אבל הקריאה 'אתק"ד' מתאשרת על ידי פרטי התאריך הכתובים שם. בתימן אמנם היו רגילים לברך את המת שינוח 'עם צדיקים וחסידים', ראה ספר הודו, ב (לעיל, הערה 5), עמ' 482, הערה 20. אבל במצרים הברכה 'זצה"ל' (במקום זצק"ל) הייתה נדירה. גם הראב"ם נזכר בברכת 'זצה"ל' באותה רשימה

המלמד כתב את מכתבו לכל המאוחר בתחילת שנת 1223, ומסתבר, ליתר דיוק – לפני סוף שנת 1222. בצירוף הידיעות שנידונו לעיל על העיר בלביס אפשר לומר שהמכתב נכתב ככל הנראה בין השנים 1218–1222.

ר' אברהם החסיד נזכר, בלי שם אביו, בכתבי הראב"ם ובתעודות אחדות מן הגניזה. את שם אביו פרסם נפתלי וידר בשנת תש"ו, במחקרו החשוב 'השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי', על פי קטע באוסף הגניזה של אוקספורד ותיאורו בקטלוג של נויבאואר-קאולי. אחרי קולופון מיום שבעה עשר בתמוז (כך [!]) ולא יום ארבעה עשר כפי שנדפס בקטלוג) שנת 93[...]. (לשטרות), שהיא שנת 82[...]. לסה"נ, ציין הכותב שמצא שני ספרים בכתב ידו של המחבר 'כג"ק מ' ורבינו אברהם החסיד אבן אבו אלרביע זצ"ל'.²⁰

את רשימתו הנרמזת על ר' אברהם החסיד סיים וידר במילים: 'הבה נקוה, שעכשיו, ששמו המלא ידוע לנו, יעלה בידי החוקרים לגלות חומר נוסף עליו ועל סיעתו ולהפיץ אור חדש על פרשת החסידות המזרחית שצלתה עדיין מרובה מחמתה'.²¹ אמנם נתגלה חומר יקר נוסף, בעיקר על ידי מחקריהם של גויטיין ו"ל ויוסף פנטון-ינן יב"א. ואולם (כמעט כל) התגליות הנרמזות לא באו בזכות ידיעת שם אביו של ר' אברהם החסיד, אבו אלרביע (כינוי שמצטרף לשם סלימאן/שלמה).²² שם אביו של ר' אברהם נזכר שוב במכתבו של יצחק המלמד. את השם הוא כתב בכתב עממי: 'אבו אסחאק אבן בלרביע [= (א)בו אלרביע]'.²³

חוץ ממכתב זה שרד בגניזה לפחות מכתב אחד נוסף שנשלח אל ר' אברהם החסיד,

ובכ"י TS 16.63, ע"ב, חלק שני, שורה 5 (יצא לאור אצל M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations*, Leiden 1976, עמ' 479, בתרגום שם, עמ' 480, במקום 'sage' >] חסיד).²⁰

20 כ"י Bodl. MS Heb. e. 74, fol. 20 (http://tinyurl.com/hxuvkgl). ראה A. Neubauer & A. E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II, Oxford 1906 (http://tinyurl.com/hg88v8f); וידר, התגבשות (לעיל, הערה 13), עמ' 688. [...]. שבעה עשר בירח תמוז, אך מעט מן האות הראשונה שרד אבל מוכח שהיא ש"ן ולא רי"ש. 'נסכתין', שני ספרים, ראה י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 692. 'בכ"ט', בכתב ידו, ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 405. גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ה, עמ' 641, הערה 300, השלים את השנה לסה"נ 82[11], ציין שהברכה 'זצ"ל' באה רק אחרי שם אביו של ר' אברהם החסיד, אבו אלרביע, ושיער שכתב היד נכתב בימיו. ואולם האמור על מציאת ספרים בכתב ידו מתאים לדעת דווקא לנסיבות שלאחר מותו.

21 וידר, שם, עמ' 691.

22 יוצא מן הכלל הוא כ"י TS 13 J 8.11, שנוכר בו שאבו אסחאק בן אבו אלרביע עסק בגביית צדקה לשני זרים, וגויטיין (חברה [לעיל, הערה 12], ב, עמ' 429, מס' 146) העיר שהכוונה לאברהם החסיד, וראה להלן, הערה 31. לצירוף הכינוי אבו אלרביע לשם סלימאן/שלמה, ראה גויטיין, שם, ה, עמ' 481, 641, הערה 300.

והוא כבר נזכר לעיל.²³ סביר להניח ששרדו בגניזה מכתבים שהוא כתב וכתבים אחרים שנכתבו בידו ואולם עד כמה שידוע לי טרם זוהה שום קטע מאלה. באיגרת 'חסידיית' אחת נשלחו ברכות אל ר' פרחיה ושני בניו ר' משה ור' שמואל. פנטון פרסם את האיגרת ושיער שהכותב היה ר' אברהם החסיד. ואולם על פי שמות בניו מתברר שהמתברך היה פרחיה בן יוסף ועד כמה שידוע הוא היה פעיל עשרות השנים לאחר מותו של ר' אברהם החסיד.²⁴

אין אנו יודעים מה היה מוצא משפחתו של ר' אברהם החסיד. במפתחות לספרו של גויטיין, חברה, שהוכנו לאחר מותו, נרשם השם: אבו אסחק אברהם בן אבו אלרביע שלמה בן יוסף אבן גבאי, ומכאן שאברהם החסיד בן אבו אלרביע היה בנו של אבו אלרביע סלימאן בן יוסף אבן גבאי, חברו לדרך של יהודה הלוי, שנסע עמו מספרד למצרים.²⁵ לא ראיתי זיהוי זה בדברים שכתב גויטיין ואיני יודע אם הוא התכוון לו.²⁶ מכל מקום אולי יש רמז לזיהוי בשם אחיו של ר' אברהם החסיד, יוסף, שהוא כשם המשוער של הסב, יוסף אבן גבאי, אביו של חברו לדרך של ריה"ל. אין זה מן הנמנע, אם כן, שבשל זיקה משוערת זו ינקו שורשיה של חסידות ר' אברהם החסיד מתורת יהודה הלוי ומחסידות יהדות ספרד. שאלה זו דורשת עיון נוסף ואין זה מקומו.

23 כ"י TS 20.148. לדברי גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ה, עמ' 79, 527, הערה 152 (הדברים נדפסו לאחר פטירתו), כתוב בראש המכתב (שורה 2), בכרכות בשם הקב"ה: 'ממבין מחשבות', וזה רמז לספר 'מורה נבוכים' של הרמב"ם, וזאת טעות. כתוב: 'ממשיב ממבין מחשבות ומשיב לבבות'. 'ממשיב ממבין' כתובות בתיבה אחת: 'ממשיב' תוקן ל'ממבין' בכתבת ב"ת מעל השי"ן ונו"ן סופית מעל הבי"ת. המעתיק הוסיף גם צירה תחת המי"ם השנייה לסייע, כביכול, בקריאה. לאחר התיקון התיבה נראית קצת כמו 'ממבין'.

24 כ"י ENA NS 1.10. יצא לאור אצל P. B. Fenton, 'A Pietist Letter from the Genizah', *Hebrew Annual Review*, IX (1985) (*Biblical and Other Studies in Memory of S.D. Goitein*), pp. 159–167. P. B.; 161, עמ' 161; וההשערה שהכותב היה ר' אברהם החסיד, שם, עמ' 161; Fenton, 'A Mystical Treatise on Prayer and the Spiritual Quest from the Pietist Circle', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 16 (1993), p. 141. על הזיהוי עם ר' פרחיה בן יוסף שלאחר זמנו של ר' אברהם החסיד ראה ספר הודו, ג (לעיל, הערה 2), עמ' 30, 33, 396.

25 ראה גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ה, עמ' 645; ו, עמ' 2 (בשניהם הובאו הדברים בערבוביה, והציון לעמ' 459–460, איננו לאברהם החסיד אלא לאב שלמה, ובמקום 346 צ"ל 345), עמ' 5.

26 תן דעתך שגויטיין, חברה, ה (שם), עמ' 459, כתב שבזמן שריה"ל נסע מאלכסנדריה מזרחה לארץ ישראל נסע אבן גבאי מערבה. נעלם ממני מניין נלקחה ידיעה זו. ייתכן שזה על סמך הכתוב בכ"י TS 13 J 24.8, שורות 14–15: 'גהאז אלשרק [...] אלגרבי, שגויטיין תרגם (בטעות לדעתי) 'ההפלגה אם למזרח אם למערב', ועל כך ראה מ"ע פרידמן, ספר הודו ד (א): חלפון ויהודה הלוי – לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול על פי תעודות גניזת קהיר, ירושלים תשע"ג, עמ' 330–331. בחסרון ידיעה אחרת מניח אני שאבו אלרביע סלימאן בן יוסף בן גבאי נשאר במצרים והקים שם משפחה.

הנמען השני של המכתב היה, כאמור, ר' אליה הדיין ב"ר זכריה, מקורבו של הראב"ם ומעין ראש לשכתו לתקופה ארוכה. אף על פי שיצחק ביקש מר' אברהם החסיד לדרוש בשלום ר' אליה, הוא פנה גם אל ר' אליה במישרין בגוף המכתב ('כאשר תקראו את המכתב') וגם ביקש ממנו לקרוא חלקים מן המכתב לאנשי ביתו או לאשתו של יצחק, כפי שצוין כבר לעיל. את ר' אליה בירך יצחק בכרכות חריגות על ההצלחה בגידול בניו וקרא עליו שני טורי שיר שאינם ידועים ממקום אחר: 'ויום גלותו פצל יברח / וכבוד יי' עליו יזרח' (ע"ב, שורות 9–10),²⁷ העשוי לרמז על העובדה שר' אליה גלה למצרים מארץ ישראל.²⁸ הקרבה בין ר' אליה לר' אברהם החסיד נרמזת במכתב אל ר' אליה מאת חתנו, שבו דרש בשלומם של הראב"ם, ר' יחיאל הדיין (ב"ר אליקים), ר' חננאל הדיין (ב"ר שמואל, חמיו של הראב"ם), ו'מ' ור' אברהם החסיד החכם והנבון ושלום מ' ור' יוסף החכם והנ[בון] אחיו.²⁹

חלקו השני של המכתב הוא בקשה אל ר' אברהם החסיד, הראב"ם, ר' אליה ועוד כמה נכבדים, שאליהם נשלחו דרישות שלום, לסייע למשפחתו הענייה וחסרת הכול של יצחק שנשארה בפסטאט בזמן שהוא נסע לבלביס. רוב הנכבדים נזכרו בשמותיהם הפרטיים או בכינוייהם ובלי שמות אבותיהם, והידיעות המועטות עליהם, הוודאיות או המפוקפקות, סוכמו בהערות המלוות את הטקסט או התרגום.

ואולם סלימאן בן אבו עמראן התלמיד (ע"ב, שורות 22–24) ראוי לציון מיוחד. אדם בשם זה ממש אינו ידוע לי ממקום אחר. הכותב ביקש מן הנמענים (ומן הראב"ם) לזרז את סלימאן לסייע לאנשי ביתו של יצחק 'במה שה' יזמן על ידו'. על פי ביטוי זה אני מניח שהכוונה לסלימאן אלגאבי הלוי. 'גאבי' שבערבית-יהודית הוא 'גבאי' בעברית, גובה תרומות לעניים (ופרנס).³⁰ ברשימה של חשבונות על סך תשעים ותשעה דרהמים מן השבוע שקראו בתורה את פרשת ויקהל, צוין ששישים ותשעה דרהמים הם נדבות שגבה סלימאן, ושלושים הם נדבות שגבה ר' אברהם החסיד וכן שהכסף לעניים נמסר בפניו.³¹

אף על פי שטרם נמצאו ידיעות על אדם שנקרא סלימאן בן אבו עמראן, ישנן ידיעות מעניינות על אדם מחוגו של הראב"ם שנקרא אבו אלרביע סלימאן בן עמראן.

27 ראש הטור הראשון ('ויום גלותו') הוא על פי שו' יח, ל ('יום גלות הארץ'), וסופו ('כצל יברח') על פי איוב יד, ב ('ויברח כצל'). הטור השני הוא על פי יש' ס, א.

28 ראה גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), א, עמ' 64, 406, הערה 29; ב, עמ' 515, מס' 29.

29 כ"י TS 10 J 14.4. ראה גויטיין, חברה, א (שם), עמ' 366, מס' 21; ר' דוד בן יהושע מימוני, אלמרשד (לעיל, הערה 13), עמ' 18, הערה 17.

30 ראה גויטיין, חברה, ב (לעיל, הערה 12), עמ' 79, 539, הערה 54; גיל, קודש (לעיל, הערה 19), עמ' 50; W. Diem & H. P. Radenberg, *A Dictionary of the Arabic Materials of*

31 כ"י TS K 15.2. ראה גויטיין, שם, עמ' 451, מס' 43, ולדבריו ר' אברהם החסיד תרם שלושים דרהמים (ושם בטעות שישים וארבע במקום שישים ותשע).

לא סביר בעיניי שהיו שני אנשים בחוג החסידים בעלי שמות כל כך דומים. מניח אני שהכוונה לאותו אדם, וייתכן ש'אבו עמראן' שבמכתבו של יצחק הוא טעות במקום 'עמראן'. חסיד אחר כתב אל סלימאן בן עמראן והאשים אותו בעזיבת בית הכנסת הפרטי (ה'מגלס') של הראב"ם ובעשיית התורה קרדום לחפור בו. בסיפורו המרתק נדון במקום אחר.³²

המכתב מתפרסם כאן על פי כ"י TS Misc. 25.9.³³

מכתבו של יצחק הבגדאדי

מקור	תרגום
1 עמ"י אל ממלוך יצחק אלבגדידי עש"ו	עמ"י – העבד 34 יצחק אלבגדידי 35 – עש"ו. ³⁶
2 אלדי אעלם בה אהל אלבית אצאנה[ם] 37	זאת להודיע לאנשי ביתי 38 ישמר[ם] האל יתעלה]
3 אני וצלת אלי בלביס פי עאפיה וכא[ן]	שהגעתי אל בלביס בבריאות טובה, והי[ה] לבי טרוד]
4 לסבב בעדי מנכם פאן פי קלבי 39 מא	(4–5) מחמת הריחוק מכם. ועד כמה מצטער אני
5 בה אלא אללה מן בעדי ענכם לאן אלי	בגלל ריחוקי מכם אי[נו] יודע[ם] אלא ה', כי עד [עכשיו]
6 מא משאלי 40 שגל אן אלגריב אדא	לא השגתי תעסוקה, 42 כי כאשר זר מבקר בעיר אינו
כטר 41 בבלד מא	

32 כ"י TS 10 J 13.8 + Mosseri II.162.1, ראה פרידמן, ביקורת חסידים (לעיל, הערה 1).

33 חומר: נייר. המידות 11.6 ס"מ (רוחב) x 31.3 ס"מ (אורך).

34 היינו, עבדכם, אנוכי.

35 הבגדאדי, לפי הגייה של 'אמאלה'.

36 'עמ"י עש"ו' – תה' קכא, ב: 'עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ'.

37 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 731.

38 על משמעות 'אהל אלבית' כאן ראה את הדיון לעיל.

39 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 801.

40 ראה פרידמן, שם, עמ' 491.

41 ראה פרידמן, שם, עמ' 406.

42 כמוֹרה. עיצובו של הכותב, השוהה בבלביס ללא עבודה, מועצם על ידי ריחוקו מבני ביתו.

תרגום	מקור
יודע לא במשך שבוע אחד ולא במשך שניים שהם אומרים: 'למה בא אלינו מלמד זר' ⁴⁵ והתיישב אצלנו?!'. אולם יש לי אורך רוח עד שיסתדר המצב, אם ירצה ה' יתעלה. והאנשים (כאן) הם צאן בלי רועה ⁴⁸ שאינם מבחינים בין טוב לרע. אם האל רוצה בטובתם, הוא יביא למענם לידי הישארותי במקום שלהם בכל אופן שהוא שאי אפשר לדחותו. ואם גוזר ה' שאתעכב עוד שבוע, אל תהיו מוטרדים. ואם העניין יצא לפועל, ⁵⁹ השבח	7 יערף פי גמעה ולא תנתין אנהם קאלו מא ⁴³ גאנא 8 מעלם גריב ותבת ענדנא ולאנא ⁴⁴ טול אל רוח חתא 9 ימשי ⁴⁶ אל חאל אן שא אללה תעאלא ולקום ⁴⁷ גנם 10 בלא ראעי מא יפרקו בין גיד לרדי אן כאן אללה קד 11 אראד להם בכיר ⁴⁹ פהוא ⁵⁰ יסבב להם קעודי ⁵¹ ענדנהם 12 מן כל וגה לא ימכן תפסירה ⁵² ואן קדר ⁵³ אללה ואנעקת ⁵⁴ 13 פאצ'ל ⁵⁵ גמעה לא יציק לכם צדר ⁵⁶ פאן תם ⁵⁷ אמר חמד ⁵⁸

- 43 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 463.
- 44 ראה פרידמן, שם, עמ' 438.
- 45 כאמור, כנראה אין הכוונה למי שאינו מבני המקום סתם אלא למהגר מארץ זרה.
- 46 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 490.
- 47 במקום 'ואלקום'. השמטת אל"ף התווית אחרי וי"ו החיבור נדירה. ראה י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים², ירושלים תשנ"ה, עמ' 52. וכיו"ב להלן, שורה 23 'ולמולאי'; ע"ב, שורות 1, 26 'ולמולא', 18 'ולשיך'.
- 48 ראה זכריה י, ב.
- 49 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 850.
- 50 במקום 'פהו'. ראה בלאו, דקדוק (לעיל, הערה 47), עמ' 57.
- 51 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 557; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 815.
- 52 ראה פרידמן, שם, עמ' 701.
- 53 ראה פרידמן, שם, עמ' 779.
- 54 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 469; פרידמן, שם, עמ' 630.
- 55 ראה פרידמן, שם, עמ' 709.
- 56 ראה פרידמן, שם, עמ' 755.
- 57 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 66; פרידמן, שם, עמ' 917.
- 58 ראה פרידמן, שם, עמ' 279.
- 59 היינו, כנראה, אם יחליטו להעסיק אותי כמורה.

תרגום	מקור
לא אל שגזר כך. ⁶² ואני צופה לדרך של	14 אן קצאה אללה ואני אתרצד ⁶⁰ טריק
ארץ ישראל. ⁶³ אם תגיע	אל שאם ⁶¹ אן תגי
שיירה, אשאל אותם ⁶⁶ על אודות הדרך,	15 קאפלה אסתכבהא ⁶⁴ ען אל טריק אן
כי באה שיירה	כאן קד גת ⁶⁵ קאפלה
וסיפרו שהדרך מלאה שודדים/גייסות.	16 ואכברת אן אל טריק מכיף ⁶⁷ ואנתם פי
ויותר טוב שאתם בפסטאט מאשר	מצר אכיר ⁶⁸ ממא
בבלביס, כי מי שנפרד מן קהאל (!) כגון	17 תכוננו פי בלביס אן מן יפאיק מתל קהאל
פסטאט, ⁶⁹ קהאל (!)	מצר קהאל
הקודש, והטקסים שלהם בתפילותיהם	18 הקדש ורתבהם ⁷⁰ פי צלואתהם
ומנהגיהם ההלכתיים	וקואנינהם ⁷¹ אל שרעיה
ומן אדם כמו אדוננו מרנו ורבנו	19 ומתל ⁷² סידנא ⁷³ מרנו ורבנו ואעטרת
ואעטרת (!) ראשנו וצניף	(!) ראשנו וצניף
תפארתנו ואור דינינו ⁷⁴ הרב	20 תפארתנו ואור דינינו הרב המבוהק (!)
המבוהק (!) יחיד הדור	יחיד הדור
ממזרח שמש עד מבואו אברהם ⁷⁵	21 ממזרח שמש עד מבואו אברהם מרדכי
מרדכי הזמן ⁷⁶]	הזמן ⁷⁶]

- 60 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 868.
- 61 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 322; פרידמן, שם, עמ' 874.
- 62 היינו, מוטב.
- 63 כאמור לעיל, ייתכן שהכותב שקל לנסוע לארץ ישראל או לסוריה אם לא ישיג עבודה בבבלביס.
- 64 צ"ל: 'אסתכברהא'.
- 65 התי"ו תוקנה ואין הקריאה ודאית.
- 66 את הולכי השיירה.
- 67 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 400.
- 68 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 201; פרידמן, שם, עמ' 409.
- 69 הסיפה, פסוקית הנשוא, אינה מפורשת, ועניינה מעין הרי הוא אומלל, מסכן, אובד.
- 70 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 238; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 872.
- 71 ראה פרידמן, שם, עמ' 809–810.
- 72 ראה פרידמן, שם, עמ' 493–494.
- 73 היינו ראש היהודים, ראה פרידמן, שם, עמ' 567.
- 74 החלפת 'עינינו' ב'דינינו' איננה בהכרח טעות, ו'דינינו' זה הוא 'ד'תנו', על פי הערבית 'דין' (וראה פרידמן, שם, עמ' 126).
- 75 הוא הראב"ם.
- 76 על תואר הכבוד 'מרדכי הזמן' לרמב"ם ולראב"ם ראה מ"ע פרידמן, הרמב"ם, המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 195.

תרגום	מקור
ירום הודו ויגדל כבודו – והיה ראשיתך מצער	22 ירום הודו ויגדל כבודו והיה ראשיתך מצער
ואחריתך, ⁷⁷ וזרח בחושך אוריך ⁷⁸ – ומהאדון, מרי,	23 ואחריתך וזרח בחושך אוריך ולמולי אל סייד
הקדוש, הירא אלוהים, החסיד מרו"ר השיך אבו אסחאק ⁸⁰ הצדיק	24 אל ולי ⁷⁹ אל תקי אל חסיד מר ור אל שיך אבו אסחאק הצדיק
הכשר העניו ושפל רוח החכם והנבון הירא מאלהיו	25 הכשר העניו ושפל רוח החכם והנבון הירא מאלהיו
ירום הודו ויגדל כבודו ויתן לא (!) משאלות לבו לטובה	26 ירום הודו ויגדל כבודו ויתן לא (!) משאלות לבו לטובה
ויקיים עליו קרא דכתיב 'ומצא חן ושכל טוב	27 ויקיים עליו קרא דכתיב ומצא חן ושכל טוב
בעיני אלהים ואדם' ⁸¹ ועד 'וקויי יי' יחליפו כח יעלו	28 בעיני אלהים ואדם ועד וקויי יי יחליפו כח יעלו
אבר כנשרים ירוצו ולא יגעו ילכו ולא יעפו'. ⁸²	29 אבר כנשרים ירוצו ולא יגעו ילכו ולא יעפו:
ומתחנן אני לה' ולאדוננו רבי ומרי אברהם ⁸⁵	30 ואקצד ⁸³ אללה וייצד ⁸⁴ וסיידנא רבי ומרי אברהם

77 איוב ח, ז, בהשמטה שגויה של ההמשך 'ישגה מאד'.

78 יש' נח, י.

79 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 195.

80 'אל חסיד [...] אבו אסחאק' הוא ר' אברהם החסיד.

81 מש' ג, ד.

82 יש' מ, לא.

83 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 817.

84 התחלה שגויה של התיבה התוכפת. תיבה זו נמחקה על ידי נקודה אחת באמצע כל אות, מעין דגש.

85 מניח אני שהכוונה כאן לר' אברהם החסיד. להלן, ע"ב, שורות 1-4, באה הבקשה שיש לשטוח לפני הראב"ם.

תרגום	מקור
שלא יזניח את אנשי ביתי, כי השלכתי את יהבי	31 אן לא יגפל ען ⁸⁶ אהל אלבית פקד ארמית ⁸⁷ תכלאני ⁸⁸
על השם הגדול ועליך. ⁸⁹ והבטח בי' חסד	32 עלי השם הגדול ועליך והבטח ב'י' חסד
יסובבנו. ⁹⁰ על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת	33 יסובבנו על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת
מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו. ⁹¹	34 מצוא רק לשטף מים רבים אליו לא יגיעו
אלו הפסוקים יחולו על הדרתך מתוך לבי וכליותי.	35 אלו הפסוקים יחולו על הדרתך מתוך לבי וכליותי
אמן סלה.	36 אמן סלה
ימסור נא אדוני את ברכת השלום של עבדו לאדוננו ה'רייס' ⁹⁴ ירום	[ע"ב] 1 ולמולא יבלג סלאם ממלוכה לסיידנא ⁹² אלרייס ⁹³ ירום
הודו ויגדל כבודו ואל ידל ותזרו אותו גם כן שלא יזניח	2 הודו ויגדל כבודו ואל ידל ותוציה אן לא יגפל איצא
את המסכנים, ⁹⁹ האביונים המחזרים על הפתחים, כי הם	3 ען אלמסכין ⁹⁵ אלמנקטעין ⁹⁶ ג'הא ⁹⁷ אלאבואב אלדי ⁹⁸ לם

- 86 'גפל I ענה' (ולא רק 'ענהא'). וכן להלן, ע"ב, שורות 2–3, 23–24; וכן, למשל, במכתב שכתב הראב"ם, בכ"י JTSL MS 8254.19 (= ENA NS 18.36), שיצא לאור אצל P. B. Fenton, 'Judeo-Arabic Commentary on the Haftārōt by Ḥanan'el ben Šēmū'el (?), Abraham Maimonides' Father-in-Law', *Maimonidean Studies*, 1 (1990), pp. 49–54 (ע"ב, שורה 21, שוליים). ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 127, הערך 'מדאין'; M. Hinds & El-S. Badawi, *A Dictionary of Egyptian Arabic*, Beirut 1986, p. 625
- 87 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 860.
- 88 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 65; פרידמן, שם, עמ' 915.
- 89 'עליך' היינו הנמען, ר' אברהם החסיד.
- 90 תה' לב, י.
- 91 שם ו. הפסוק רומז שהכותב הוא חבר בתנועה החסידית.
- 92 לא ראיתי במילונים 'בלג IV/I לה (במקום זה) אלסלאם'.
- 93 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 858.
- 94 היינו ראש היהודים.
- 95 צ"ל: 'אלמסאכין'.
- 96 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 799.
- 97 כמו: ג'הא (ג'הא). לכתובת אל"ף במקום תא מרבוטה גם בנסמך ראה בלאו, דקדוק (לעיל, הערה 47), עמ' 44.
- 98 ראה בלאו, מילון (לעיל, הערה 20), עמ' 17; פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 18.

תרגום	מקור
חסרי ישע. והדרת אדוני המפואר ביותר, מרי המיטיב,	4 יערפון טריק ¹⁰⁰ וחצרה אלמולא אלאגל אלסייד אלמנעם
העושה חסד, מבורך בהערצה במיטב ברכות השלום מאת משרתו.	5 אלמתפצל מכדומה ¹⁰¹ באגל אלסלאם מן כאדמהא
ואוהבו מביע את תודתו העמוקה ביותר ¹⁰⁴	6 ומחבהא ינהי ¹⁰² אותאר בסט עדרה ¹⁰³
לכבוד גדלת קד הדרת יקרת צפירת תפארה (!)	7 לכבוד גדלת קד הדרת יקרת צפירת תפארה (!)
מר' ור' אליה הדיין המפלא פאר הדיינים	8 מר' ור' אליה הדיין המפלא פאר הדיינים
אלהים אלהנו (!) יטיב אחריתו מראשיתו ויום גלותו	9 אלהים אלהנו (!) יטיב אחריתו מראשיתו ויום גלותו
פצל יברח / וכבוד יי עליו יזרח. ¹⁰⁶ וכת' ¹⁰⁷	10 פצל יברח וכבוד יי עליו יזרח וכת'
אור זרע לצדיק ולישרי לב שמחה, שמחו צדיקים ביי' והודו לזכר קדשו. ¹⁰⁸	11 אור זרע לצדיק ולישרי לב שמחה: 12 שמחו צדיקים ביי' והודו לזכר קדשו
יחיי לא (!) ¹⁰⁹ את כלל חמודיו. ¹¹⁰ יזכהו לתורתם	13 יחיי לא (!) את כלל חמודיו יזכהו לתורתם
ולחופתם, ¹¹¹ ואל יכאיב לבו בשבילם ¹¹² ישמיעו הוד	14 ולחפתם ואל יכאיב לבו בשבילם ישמיעו הוד

99 בני משפחתו של הכותב.

100 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 344, 455.

101 ראה פרידמן, שם, עמ' 398.

102 יש חור קטן בנייר אחרי התיבה אך אין סימן שנכתבה שם אות.

103 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 35 (קרא אולי אותאר [=אאתאר?]), 619.

104 התרגום משוער בלבד. הביטוי שבמקור יכול גם להביע ההתנצלות (על השיבושים בכתובה, למשל).

105 על פי קה' ז, ח; איוב מב, יב.

106 על קטע שירי זה ראה במבוא שלעיל.

107 = וכתוב, וכן להלן.

108 תה' צז, יא-יב.

109 במקום: יחיה לו, וכן להלן, שורה 21, וראה טעות דומה בע"א, שורה 26.

110 כל בניו.

111 לברכה זו ראה ספר הודו, ג (לעיל, הערה 2), עמ' 359, הערה 135, והספרות והמקורות שצוינו שם. הברכה רומזת לגילם הצעיר של בני ר' אליה.

112 ברכה יוצאת דופן.

תרגום	מקור
והדיו בעבוריו. ¹¹³ וכת' ובעבור תהיה יראתו על	15 והדיו בעבוריו וכת' ובעבור תהיה יראתו על
פניכם לבלתי תחטאו, ¹¹⁴ וכת' וראה בנים לבניך	16 פניכם לבלתי תחטאו וכת' וראה בנים לבניך
שלום על ישראל. ¹¹⁵ והעבד (=אני) מבקש עזרה מאת ה'	17 שלום על ישראל: ואלממלוך קד אסתעאן באללה
יתעלה ומאת רבי אברהם ¹¹⁶ ורבי אליה והשיך האדון	18 תעאלא ורבי אברהם ורבי אליה ולשיך אלמולא
המפואר ביותר המיטיב רבי חלפן (!) הכהן ¹¹⁷ החכם והנבון סגאן (!)	19 אלאגל אלמנעם רבי חלפן הכהן החכם והנבון סגאן (!)
הכהנים תפארת החזנים בעבדתו (!) ¹¹⁸ הירא	20 הכהנים תפארת החזנים בעבדתו (!) הירא
שמים יחיי לא (!) חמודו יחידו יזכהו לתורתו ולחופתו.	21 שמים יחיי לא (!) חמודו יחידו יזכהו לתורתו ולחפתו
ואת סלימאן בן השיך המפואר ביותר אבו עמראן	22 וסלימאן אבן אלשיך אלאגל אבו עמראן אל
התלמיד ¹²⁰ יורזו רבותיי המפוארים ביותר שלא יזניח את	23 תלמיד יוצה ¹¹⁹ אלסאדה אלאגל לא יגפל ען
אנשי ביתי במה שה' יזמן על ידו. ולשיך	24 אהל אלבית במא יסהל ¹²¹ אללה עלי ידיה ולשיך

113 הדברים מגומגמים ואולי 'הוד והדיו' הוא שיבוש של 'הוד והדר'.

114 שמ' כ, יז. כאמור, הברכות על גידול הבנים אינן שגרתיות.

115 תה' קכה, ו.

116 החסיד.

117 ר' חלפון הכהן קנה סדר משנה וקונטרסים מן הספרייה שבעיזבנו של ר' אברהם החסיד, כמצוין בכ"י TS 20.44, שורות 71-73 (אלוני, הספרייה [לעיל, הערה 14], עמ' 258). ייתכן שהכוונה לחלפון בן אלעזר הכהן, שהיה דיין ומתומכי הראב"ם. ראה גויטיין, חברה, ב (לעיל, הערה 12), עמ' 485, מס' 36; פרידמן, תלונה לסלטאן (לעיל, הערה 9), עמ' 379.

118 הביטוי 'תפארת החזנים בעבודתו' רומז שהכוונה לעבודת ה' בזמן הזה ולא לעבודה בבית המקדש כשייבנה. הצירוף עם 'הירא שמים' התוכף מוכיר את לשון הפנייה של חסיד הראב"ם לחברו 'אלעאבד אלדיין אלורע', עובד ה' (=החסיד) האדוק ירא השמים (ראה כ"י TS 10 J 13.8, ע"ב, תוספת, שורות 1-2, המתפרסם אצל פרידמן, ביקורת חסידים [לעיל, הערה 1]).

119 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 209.

120 'תלמיד' הוא כרגיל תואר של תלמיד חכמים. על אודות סלימאן זה ראה את הדיון לעיל, בסוף המבוא.

121 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 563.

תרגום	מקור
אבו אלטאהר הפרנס ¹²² ואנשי ביתו/ ואשתו מיטב [ברכות השלום]	25 אבו טאהר אלפרנאס ואהל ביתה באגל אלס]אם]
ולאדון המפואר ביותר מהרֵב אלדין ¹²³ ה[... בעל]	26 ולמולא ולמולא אלאגל מהדב אלדין אל. [...]
השם הטוב (?) ירום הודו ויגדל כ[בודו. ולשיך]	27 אלאסם אלמעטר ¹²⁴ ירום הודו ויגדל כ[בודו ולשיך]
אבו ברכאת 'נאמן המדינה' בנו ¹²⁶ מיטב ברכות השלום ויזכה אותו ה'	28 אבו בראכאת ולי אלדולה ולדה ¹²⁵ באגל אלפ[לאם ויזכהו]
לתורתו ולחופתו. ימסור/תימסר ברכת שלום (ל'רבי אליה [...])	29 לתורתו ולחפתו רבי אליה יוצל אלסלאם [...]
שיורז את השיך אסד, ¹²⁷ אם הוא בפסטאט, יורז אותו [...]	30 אן יוצי אלשיך אסד אן כאן פי מצר יוצייה [...]
כאשר תקראו את המכתב, יואיל רבי אליה ירום הודו לזכות בזכות (?) עליו, לקרוא אל אנשי ביתי את השורות המיועדות להם, תזכה בזכות. [הכתובת]	[בראש העמוד] 1 יתפצל רבי אליה ירום הודו אדא קריתם אלכתאב פסב דאלה ¹²⁸ 2 עליה יקרא אלאחרף אלמכצוצה ¹²⁹ 3 באהל אלבית עליהם ¹³⁰ תכסב זכות [בכיוון הפוך]
122 אבו אלטאהר היה מקורב לראב"ם ושמש בית הכנסת של הירושלמים בפסטאט בין השנים 1183–1223, ועסק בגביית כספי ההקדש. ראה גיל, קודש (לעיל, הערה 19), עמ' 531 (במפתח); גויטיין, חברה (לעיל, הערה 12), ד, עמ' 436, הערה 72.	
123 אלמהלב היה בין הקונים ספרים מעיובונו של ר' אברהם החסיד, על פי כ"י TS 20.44, שורות 88, 97, 104, 114, 131, ואלמהרב אבי סעיד, שם, שורות 26, 50. על התואר (והשם) מהרֵב, ראה ש"ד גויטיין ומ"ע פרידמן, ספר הודו א – יוסף אללפדי סוחר הודו הגדול, תעודות מגניות קהיר, ירושלים תשס"ט, עמ' 41, הערה 51 (ושם על התואר מהרֵב אלדין); ספר הודו, ג (לעיל, הערה 2), עמ' 30–31, והספרות והמקורות שצוינו שם. על יהודים בתקופה זו שנקראו בתואר כבוד בסיומת 'אלדין' ראה פרידמן, תלונה לִסְלֵטָאן (לעיל, הערה 9), עמ' 389–390, ובספרות שצוינה שם. אפשר לקרוא כאן גם אלדין (הדיין).	
124 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 636.	
125 שמא צ'ל: 'ולדה'.	
126 שמא צריך להיות 'ובנו'. 'ולי אלדולה' (בלי ציון שמו) מופיע בשלוש רשימות של תורמים מתקופה זו. ראה גויטיין, חברה, ב (לעיל, הערה 12), עמ' 500, מספר 89.	
127 השם אסד ('אריה'), המקביל כרגיל לשם העברי יהודה, שכית. כמה אסד נזכרו ברשימות תורמים מתקופה זו אבל אי אפשר לדעת למי הכוונה.	
128 ראה פרידמן, מילון (לעיל, הערה 5), עמ' 135.	
129 ראה פרידמן, שם, עמ' 428.	
130 לביטוי 'קרא I' הא עליה', ראה פרידמן, שם, עמ' 826.	

תרגום	מקור
1 יגיע אל פֶּסְטָאט, ישמרנה האל יתעלה, אל השיך אבו אסחאק אבן	1 יצל אלי מצר חמאה ¹³¹ אללה תעאלא אלי אלשיך אבו אסחאק אבן ¹³²
2 בלרביע ¹³³ ורבי אליה הדיין ירום הודם ויגדל כבודם.	2 בלרביע ורבי אליה הדיין ירום הודם ויגדל כבודם מן
3 (מאת) עבדם יצחק המלמד הבבלי.	3 ממלוכהם יצחק המלמד הבבלי
[בכיוון השני] ¹³⁴	
יום רביעי עשרים וחמישה ג'מדי הראשון בית אוצר (?) ¹³⁶ .	1 يوم الاربعاء خامس وعشرين جمدي الاول 2 بيت مال ¹³⁵

131 צריך להיות 'חמאהא' (ראה פרידמן, שם, עמ' 281), ואפשר ששני הקווים מעל הה"א הם במקום אל"ף.

132 אחרי תיבה זו נקודה וקו, וספק אם יש בהם כוונה כלשהי.

133 הכוונה: (א) בו אלרביע.

134 מסתבר ששתי השורות באותיות ערביות נכתבו לפני המכתב הכתוב בערבית-יהודית, כי התוספת בערבית-יהודית בראש ע"ב (שורות 2-3, 'עליה יקרא ... באהל אלבית' וכו') נכתבה ברווח הריק שלשמאל השורה השנייה באותיות ערביות. פענוח שתי השורות באותיות ערביות קשה (!) והטקסט שנדפס מסופק. הפרופסורים ג'פרי כאן, נאסר בסל, חגי בן-שמאי ונחם אילן העירו הערות חשובות, והאחריות עליי.

135 ייתכן שיש שאריות של תיבה נוספת אחרי תיבה זו.

136 לשתי השורות הללו עיין בהערות 134-135.

